

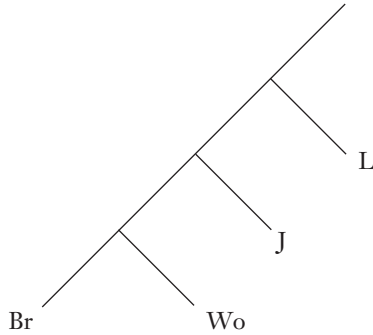
Dat seste boec van serpentes. Een onderzoek naar en een uitgave van boek VI van Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme* / M. van der Voort. Hilversum : Verloren, 2001. - 480 p. : ill. ; 24 cm - (Middelieuwse Studies en Bronnen LXXV). Ook verschenen als proefschrift universiteit Leiden, 2001. ISBN 90-6550-646-2 Prijs: € 35,-

In het zesde boek van *Der naturen bloeme* behandelt Maerlant in bijna 900 verzen vijftig serpentes, een categorie dieren waartoe slangen, maar bijvoorbeeld ook de schildpad, de scorpioen, de hagedis, de kameleon en de basilisk werden gerekend. Van der Voort heeft dit boek, dat op vele plaatsen voor ons verbazingwekkende mededelingen bevat, tot onderwerp van zijn dissertatie gemaakt. In een eerdere publicatie (*Van serpentes met venine. Jacob van Maerlant's boek over slangen hertaald en van herpetologisch commentaar voorzien*. Hilversum, Verloren, 1993) vertaalde de auteur het serpentesboek zoals dat voorkomt in het Leidse handschrift in modern Nederlands, en voorzag hij de vijftig artikelen van meer of minder uitgebreid herpetologisch commentaar. In zijn proefschrift nu wordt, met name in de eerste vijf hoofdstukken, het onderzoek van Maerlants tekst in filologische richting uitgebouwd en wordt geen vertaling maar een kritische uitgave van de tekst gepresenteerd (waarbij nu gekozen is voor de redactie van het Londense *Der naturen bloeme*-handschrift). Deze wordt opnieuw van herpetologisch commentaar voorzien.

We kunnen spreken van een kloek boek: het telt bijna 500 pagina's. Na een zestal hoofdstukken en een samenvatting treffen we niet alleen nog een woordregister (ten onrechte 'glossarium' genoemd), een Engelse samenvatting, een bibliografie, reproducties van de betreffende folia van de Londense codex en een index (personen- en zaakregister) aan, maar ook nog een zevental soms zeer omvangrijke bijlagen. In bijlage A vindt men maar liefst een gehele partituureditie van het zesde boek (alles bijeen meer dan 9000 versregels) met paleografische opmerkingen. In Bijlage B worden de bij het stemmaonderzoek behorende 'verwantschapsformules' opgesomd. Bijlage C bevat een opgave van de verschillen tussen de tekst in de twee Haagse handschriften, die legger en afschrift van elkaar zijn. De hele Latijnse tekst van het slangenboek en de complete vertaling daarvan vormen Bijlage D. Bijlage E bestaat uit een reeks van opmerkingen omtrent verschillen en overeenkomsten tussen de Latijnse versie en lezingen van *Der naturen bloeme*-handschriften. Bijlagen F en G geven respectievelijk de katernopbouw van het Londense handschrift en de dialectkenmerken van de tekst daarin.

Na een beknopt overzicht van de bestaande studies over (bepaalde specifieke onderwerpen uit) de tekst van *Der naturen bloeme* en de bestaande tekstedities, wordt in het eerste hoofdstuk het doel van het onderzoek duidelijk gemaakt: tegenover deze edities, waarin inhoudelijk commentaar op de tekst geheel ontbreekt, een nieuwe, wetenschappelijk verantwoorde uitgave presenteren die vergezeld gaat van inhoudelijk commentaar. Op deze doelstelling en de aard van het commentaar kom ik hieronder nog terug, eerst volgen enkele opmerkingen over de meer filologische hoofdstukken.

In het tweede hoofdstuk wordt uitgebreid onderzocht hoe de *Der naturen bloeme*-handschriften tekstueel verwant zijn en welk handschrift de meest Maerlant-getrouwe weergave van de tekst biedt. Allereerst zet VdV uiteen welke vijf stambomen reeds zijn voorgesteld. Het gaat daarbij met name om twee stemma's die werden opgesteld met behulp van de methode-Dees (door Hogenhout-Mulder en De Swater in resp. 1988 en 1991), waarmee in eerste instantie niet op basis van gemeenschappelijke corrupte lezingen, maar op grond van de hoeveelheid varianten die redacties delen, handschriftengroepen worden gevormd, en het stemma dat ik in 1997 (*TNTL* 113, p. 317-335) bij de uitgave van de Trierse fragmenten gaf (stemma 5). Opnieuw volgens de kwantitatieve methode-Dees heeft de auteur nu de tekstfilatie van de handschriften in het zesde boek onderzocht. Zeer beknopt worden de verschillende stappen van de methode-Dees uitgelegd en worden de tegen de methode ingebrachte bezwaren weergegeven. Er wordt aangeduid wat wel en wat niet als een distinctief kenmerk wordt beschouwd, en er wordt een overzicht gegeven van de ontbrekende verzen in de verschillende handschriften. Het stemma dat daarna wordt voorgesteld (stemma 7; het zesde stemma is hierbij een voorstadium: het zgn. ongeoriënteerde stemma), is geheel gelijk aan stemma 5, met één uitzondering (en niet twee, zoals op p. 64-65 wordt gesteld): de plaats van het Wolfenbüttelse handschrift. Dit handschrift (Wo) zou niet binnen de groep LJB_rWo een

subgroep vormen met Br, het Bremense handschrift, (zie de figuur hieronder) maar boven deze groep aan de boom aangehaakt moeten worden. (De overige siglen in de figuur, L en J, zijn resp. die van het Leidse en het Berlijnse handschrift).

Ik ga hierop wat nader in. Niet omdat het Wolfenbüttelse handschrift in het boek een belangrijke rol zou spelen, maar omdat enkele opmerkingen over de wijze waarop de gekozen methode wordt toegepast op hun plaats zijn, en omdat in het laatste deel van het hoofdstuk expliciet het verschil tussen beide stemma's aan de orde wordt gesteld. Van der Voort bestrijdt dat er sprake is van wat hij noemt 'een nauwe relatie' tussen Br en Wo, die uit stemma 5 zou blijken. Om dit aan te tonen somt hij een grote hoeveelheid tekstplaatsen op 1) waar Br en Wo van elkaar verschillen, 2) waar Br en J een gemeenschappelijke, van Wo afwijkende variant hebben, en 3) waar Br, J en L gedrieën een andere lezing hebben dan Wo (p. 63-5). Als men de plaatsen nader bekijkt, valt het echter op dat het Wolfenbüttelse handschrift daarbij bijna steeds een foute, en in de meeste gevallen een geheel unieke lezing heeft. In de paar gevallen waar Br en J, resp. Br, J en L samen een corrupte lezing hebben en Wo de juiste, zoals in de verzen 060, 513 en 735, is de fout zo evident, dat de lezing van Wo gemakkelijk kan worden gezien als een correctie (als ik me niet vergis is in vers 60 in het handschrift zichtbaar dat het corrupte *leet* inderdaad gewijzigd is in het correcte *heet*). Omdat elk handschrift – en dus ook Wo – nu eenmaal zijn eigen, binnen de teksttraditie unieke varianten en corrupties kan hebben, verschaffen al deze plaatsen geen inzicht in de tekstuele relaties tussen de codices.

Wat bij het opstellen van het stemma mogelijk een rol heeft gespeeld, is dat dikwijls meerdere, op verschillende punten in één versregel voorkomende varianten in één verwantschapsformule zijn verwerkt. Eén voorbeeld: de laatste versregel van de passage 'Basilicus in latijn / es in dietsch .i. coninxkin / Hets coninc bouen allen venine' (de verzen 153-5), begint in de handschriften op drie verschillende manieren: 1) 'Hets coninc' enz. (Lo, A, V), 2) ingeleid door *want* (D, B, Al, H), en 3) ingeleid door *ende* (L, J, Br, Wo), waarbij tevens *oec* werd ingevoegd. Toch worden in de verwantschapsformule bij dit vers niet drie, maar vier groepen onderscheiden: LoAV / DBAIH / LJBr / Wo, en wel omdat Wo bovendien in dit vers in plaats van *over* het voorzetsel *op* heeft, en er niet *ets* maar *es* staat: 'Ende es oec coning ouer alle venin'. Op deze manier dragen unieke varianten van Wo ten onrechte bij aan het formeren van de groep LJBr.

De auteur deelt op p. 59 mee dat rekening werd gehouden met 'de verworvenheden van ander stemmatologisch onderzoek'. In Bijlage E signaleert hij een grote hoeveelheid variëte plaatsen en geeft daarbij dikwijls aan welke afwijken van het Latijn. Op p. 60 concludeert hij dat het Londense handschrift vaak de beste lezing heeft (wat een bevestiging is van de conclusie die door anderen reeds werd getrokken; vgl. p. 37), en wordt stemma 7 gepresenteerd. Toch blijft men met dit alles zitten met de niet onbelangrijke vraag: hoe werd dit stemma nu precies bereikt? In paragraaf 2.4, 'De georiënteerde stamboom', gaat het alleen om de plaats van Lo, om van het Latijn afwijkende tekstplaatsen daarin, en om het verschil tussen stemma 5 en 7. Wat we zouden willen lezen is echter: hoe is de verhouding tussen het aantal gemeenschappelijke varianten op grond waarvan de verschillende groepen zijn vastgesteld? Het spreekt immers vanzelf dat bij twee concurrerende groepen met slechts een zeer klein verschil in aantal, de zaken minder evident liggen dan wanneer de aantallen sterk uiteen lopen. In de paragraaf over het 'oriënteren' van het stemma zouden zeker toch de plaatsen moeten worden

besproken waar handschriften gemeenschappelijke foutieve lezingen hebben. De gemeenschappelijke fouten van J, Br en Wo, bijvoorbeeld (!) in vs. 246, 293, 305 en 385, waar L de juiste lezing heeft, maken de juistheid van de plaatsing van Wo zoals in stemma 7 toch niet erg waarschijnlijk.

In hoofdstuk 3 wordt het Londense handschrift beschreven. Codicologische bijzonderheden, gegevens over de mise-en-page, het schrift, de spelling, de datering en de dialectische kleuring en de illustraties worden voor de lezer uitgestald (soms onnodig uitgebreid: zo heeft het weinig zin om alle woorden uit boek zes op te sommen waarin de oude vorm van de d, de B, de N en de lange slot-s opgesomd, zoals op p. 74-75 gebeurt). Op grond van deze gegevens wordt geconcludeerd dat het handschrift in het eerste kwart van de veertiende eeuw door een Westvlaamse kopiist werd geschreven. In de paragraaf over de functie van het handschrift wordt het door Matla (*Literatuur* 3 (1986), p. 84-92) naar aanleiding van de achterin de codex geschreven woorden 'abstetrix heifmoeder' de wereld ingestuurde verhaal over de uitleining door een (Zuidhollands?) vrouwenklooster aan een vroedvrouw herhaald. Zoals Gumbert bij de promotie aangaf is de hypothese van de vroedvrouw echter zeker onjuist: het gaat hier eenvoudig om een glos. In de paragraaf die over de illustraties handelt, wordt ten slotte het vermoeden uitgesproken, dat kopiist en illustrator wel eens één en dezelfde persoon zouden kunnen zijn geweest. Als argumentatie dient de constatering dat de kopiist niet erg zorgvuldig was bij het reserveren van plaats binnen de tekstkolommen waar de tekeningen zouden moeten komen, en zelfs wel eens vergat ruimte open te laten. Een tegengestelde redenering lijkt echter aannemelijker: juist omdat hij hierin niet altijd even zorgvuldig was, lijkt het minder waarschijnlijk dat hij ook verantwoordelijk was voor de verluchting. Om conclusies te kunnen trekken omtrent de vervaardiging van de codex kan men ook eigenlijk niet volstaan met het onderzoek van een klein gedeelte ervan: onderzoek van de hele codex (niet alleen van het zesde boek daarin) zou tot andere conclusies hebben geleid. Ten slotte vraagt men zich af waarom hier geen aandacht wordt geschonken aan de visie van Matla, die meende dat een kopiist en een illustrator zonder met elkaar te overleggen aan de codex hebben gewerkt.

In hoofdstuk 4 wordt de Londense tekst uitgegeven en steeds per artikel van filologisch resp. van codicologisch commentaar voorzien. Duidelijk is aangegeven waar in de tekst emendaties zijn uitgevoerd. (Een enkele keer is dat zonder goede reden gebeurd: bijvoorbeeld de invoeging van *weder* in vers 16, een andere keer zou men juist een ingreep verwachten, zoals bij vs. 89 waar Lo 'die sie' heeft tegenover de andere redacties 'die siene', 'dat sien', de groep LJBrWo 'die oghen'). Handig is dat per vers in margine steeds wordt verwezen naar de precieze plaats bij Thomas, of wordt duidelijk gemaakt dat er geen Latijnse parallel is. Op de tekstinterpretatie is slechts op enkele plaatsen (zoals bij vs. 804; vgl. het Latijn op p. 402) een verbetering aan te brengen. Bij de woordverklaring is Van der Voort gul met wat zijn naspeuringen hebben overgeleverd.

In hoofdstuk 5 wordt op basis van de aanwezigheid van de vertaling van verzen die door Boese in zijn Cantimpré-editie werden gemarkeerd uitgemaakt welke versie van *De natura rerum* Maerlant voor zich gehad moet hebben. De overeenkomsten en verschillen die in het zesde boek tussen de Latijnse en de Middelnederlandse vertaling te constateren zijn, worden in bijlage E opgesomd. De auteur concludeert dat Maerlant schatplichtig is aan 'een Thomas-II-versie' (p. 144 en 147). Zoals op meer plaatsen in het boek ontbreekt een verwijzing naar het onderzoek van Nischik, die in 1986 reeds op goede argumenten deze conclusie trok (*Das volkssprachliche Naturbuch*, p. 82-90), en zelfs preciezer tot de in de Latijnse handschriften te onderscheiden ondergroep ΣK kon besluiten. Van der Voort onderzoekt welke gegevens van Thomas werden overgenomen, welke werden toegevoegd en welke werden weggelaten. Weliswaar veranderen zijn conclusies onze kijk op Maerlants bewerkingstechniek niet, aan de hand van een aantal concrete plaatsen wordt hier wel gedemonstreerd hoe hij 'een compacte en adequate, maar ook een selectieve vertaling' van zijn Latijnse bron heeft gemaakt. Ook vinden we in dit hoofdstuk, soms ietwat verscholen, een aantal interessante waarnemingen. De aardigste is wel dat gezien de grote overeenkomsten in de Latijnse tekst tussen het artikel van de kameleon en de eerste versie van dat over de salamander een contaminatie moet hebben plaatsgevonden. Later (p. 153) stelt Van der Voort vast dat Maerlant juist bij deze serpentes – anders dan hij gewoonlijk doet – afwijkt van de volgorde van Thomas' mededelingen.

Onder de titel 'herpetologische glossen' wordt in hoofdstuk 6 een groot aantal mededelin-

gen van Maerlant van inhoudelijke opmerkingen voorzien. Naar eigen zeggen wil de auteur in zijn editie van het zesde boek aanvullende informatie geven 'dàár waar de tekst inhoudelijk vaag of onbegrijpelijk is voor huidige lezers' (p. 28), en is zijn streven om 'een gedeelte van Maerlants natuurencyclopedie toegankelijker en begrijpelijker te maken voor degenen die zich niet uitsluitend of voornamelijk met taalkundig onderzoek van *Der naturen bloeme* willen bezighouden' (p. 22). Het gaat echter om een wezenlijk andere vorm van commentaar dan die welke de filologisch en literair-historisch gerichte lezer gewend is: toelichtingen die 'in de eerste plaats zaken uit de tekst [...] verhelderen die een moderne lezer niet meer duidelijk zijn' (Lulofs in zijn Reynaertuitgave, p. 64). De nadruk ligt niet op het mededelen van bij de Middeleeuwse lezer eertijds aanwezige kennis die we nu niet meer bezitten (zodat we de tekst niet meer goed begrijpen). Van der Voorts standpunt is dat van een moderne herpetoloog die wil laten zien dat de verrassende mededelingen van Maerlant (die de meeste dieren ook niet gekend zal hebben) niet 'onzinnig' zijn, en die – waar mogelijk – deze tracht te verklaren vanuit de huidige kennis van het uiterlijk, het gedrag en de leefwijze van de slangen.

Bij zijn commentaar laat de auteur de lezer delen in zijn ruime herpetologische kennis, verschaft hij interessante cultuurhistorische informatie over de behandelde slangen, en wordt in grote trekken uiteengezet hoe men door de eeuwen heen tegen deze weinig aabare dieren heeft aangekeken. De beoordeling van de herpetologische zaken laat ik uiteraard over aan hen die op dat terrein meer bevoegd zijn. Ik veroorloof me slechts enkele opmerkingen over zaken die me als leek bij het lezen opvallen.

Terwijl de slangenkundige informatie voor leken-lezers van Maerlants tekst soms wat ver gaat, worden ook enkele artikelen, bijvoorbeeld over de schildpad (tortuca) en de slangen scaura en tysus, niet of nauwelijks toegelicht. En dat is toch jammer. Zo ontbreekt bijvoorbeeld de vaststelling dat het met de lacerta waarschijnlijk gaat om de hagedis. Over de situla wordt slechts meegedeeld dat het bij Bartholomaeus Anglicus en Topsell een naamsvariant van de dipsas en dus een addersoort is. Waarom wordt hierbij overigens niet vermeld dat dit dier door de bewerking van Thomas ten onrechte kenmerken van de scytale heeft gekregen, een serpent dat in vele bestaria voorkomt, zoals Pauline Aiken in 1947 meedeelde (*Speculum* 12, p. 205-225)?

Identificatie van de door Maerlant behandelde dieren is door de schaarse concrete gegevens van Maerlant dikwijls moeilijk. Van der Voort is in een aantal gevallen aanzienlijk voorzichtiger dan in zijn *Van serpentes met venime*. Bij zijn commentaar, waarin de nadruk ligt op het 'verklaren' van door Maerlant meegedeelde bijzondere gegevens, kan in vele gevallen weliswaar een overeenkomst met een in de werkelijkheid waargenomen feit worden aangewezen, maar blijft onduidelijk of er werkelijk een verband bestaat. Daarom bedient Van der Voort zich – terecht – dikwijls van voorzichtige formuleringen. Over de traditioneel vaak vermelde strijd tussen de draco en de olifant bijvoorbeeld, wordt gewezen op de strijd die wel tussen de python en dit laatste dier is waargenomen. 'Het is voorstelbaar, dat eeuwen geleden een dergelijk gevecht zoals Plinius dat al beschrijft, Thomas herhaalt en Maerlant overneemt, daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. De tijd en de begrijpelijke neiging van mensen om dit soort verhalen spannender te maken dan ze al zijn, hebben uiteindelijk een verslag opgeleverd waarbij de moderne lezer de wenkbrauwen fronst' (p. 220).

Het blijft moeilijk te beoordelen welke waarde de meegedeelde informatie uit bronnen geschreven gedurende een periode van zovele eeuwen in dit verband heeft. Het maakt natuurlijk nogal wat verschil of de belangrijkste bronnen die we over hebben systematisch zijn nagelopen of dat we met een keuze te maken hebben. In dit laatste geval zou men toch willen weten waarop die keuze dan berust. Waarom wordt Topsell regelmatig aangehaald, en Conrad Gessner slechts éénmaal terloops genoemd? Aelianus wordt zonder toelichting geïntroduceerd. Wie is dat, wat is het belang van diens werk? Als terloops (p. 216) wordt meegedeeld dat deze zijn kennis over de celidrus aan Megasthenes heeft ontleend, wie was dat dan en om welk werk gaat het? Vragen als deze zouden grotendeels vervallen als in een beknopt hoofdstuk de belangrijkste schrijvers over slangen (voorzover nu bekend) zouden zijn voorgesteld, hun belang zou zijn aangegeven, en als zou zijn meegedeeld òf en hoe ze in het onderzoek gebruikt zijn. Voordat informatie bij Maerlant terecht kwam, onderging ze vaak een geleidelijke gedaanteverwisseling doordat ze van de ene in de andere tekst werd overgenomen. In de gevallen waarin het mogelijk is die wijzigingen in de slangenkennis te reconstrueren zal men voor de identificatie van de dieren en voor de verklaring van Maerlants soms opzienbarende

informatie ongetwijfeld meer vaste grond onder de voeten krijgen. Dat dat vaak niet of slechts voor een klein deel mogelijk is, lijdt geen twijfel, maar waar is dat wél en waar is dat niet geprobeerd?

Dat neemt niet weg dat het onderzoek vanuit het gekozen standpunt een boek heeft opgeleverd dat door literairhistorici en filologen en tevens door geïnteresseerden in de ontwikkeling van de herpetologie en de cultuurhistorische context van deze dieren zal worden gebruikt en gewaardeerd. Er is bovendien alles aan gedaan om er een plezierig leesbaar boek van te maken, dat verfraaid is met aardige en intrigerende (en soms ook gruwelijke) afbeeldingen. Dat men in dit sympatiiek geschreven boek weliswaar (zoals hierboven) hier en daar heel concreet met een kritische vinger iets aan kan wijzen, wordt juist mogelijk gemaakt – en dat is een mooie eigenschap van het boek – doordat de kaarten van de onderzoeksgegevens en –resultaten in de meeste gevallen allemaal open op tafel worden gelegd. Mede daardoor zal het zeker door velen met plezier en met vrucht worden geraadpleegd.

Hans Westgeest

Gods gouden thesaurus : het Middelnederlandse handschrift Wenen, OeNB 2372 in de alchemistische traditie / Veerle Fraeters. - Leuven : Peeters, 1999. - 359 p. ; 24 cm. - (Antwerpse studies over Nederlandse literatuurgeschiedenis ; 3)
ISBN 90-429-0789-4 Prijs: € 40,-

Gods gouden thesaurus is de bewerking van de dissertatie waarop Veerle Fraeters in 1996 aan de UFSIA/Universiteit Antwerpen promoveerde. Het Weense handschrift waaruit enkele teksten centraal staan in haar onderzoek is een alchemistisch verzamelhandschrift dat dateert uit de veertiende eeuw (rond 1370-1380) en dat vermoedelijk afkomstig is uit Oost-Vlaanderen. Het beslaat 99 perkamenten folia en bevat een achttal Middelnederlandse alchemistische teksten in rijm en proza. Het is een heel bijzonder handschrift: het is niet alleen het oudste bekende handschrift met alchemistische teksten in een Germaanse volkstaal, maar ook het eerste dat symbolisch-alchemistische illustraties bevat. Het handschrift had om deze redenen al eerder aandacht van onderzoekers buiten ons taalgebied getrokken. Fraeters heeft haar eigen onderzoek geconcentreerd op een drietal teksten, die nog niet eerder onderzocht en geïdentificeerd waren.

Om de invalshoek en de verdiensten van Fraeters boek duidelijk te maken, volgt eerst een beknopt overzicht van de inhoud van het handschrift en de stand van het eerdere onderzoek. Dit mede omdat enkele belangrijke publicaties verschenen zijn na Ria Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*, Utrecht, 1989 (aldaar: W70, p. 472).

1. F. 1ra-29rb Inc. Dat seit die vielgert Sahid Hemels zone: Ic ghinc, seit hi, in Zebeel Kasinen Barbam, dat es in een huus onder derde [...]

Proza met berijmde epiloog. Vertaling van Senior Sahid, *Tabula chemica*; de waarschijnlijk dertiende-eeuwse Latijnse brontekst was een vertaling van een tiende-eeuws gedicht in het Arabisch gecombineerd met een Arabisch commentaar op dit gedicht. Editie in de niet gepubliceerde dissertatie van Marianne Vogg, *Codex 2372, 1ra- 29rb der österreichische National-Bibliothek. Die mittelniederländische Übersetzung der lateinischen 'Tabula chemica' des Senior Zadhith ibn Umail*. Wenen, 1989. Zie over deze tekst Marianne Marinovic-Vogg: "Son of heaven": The Middle Netherlandish Translation of the Latin *Tabula Chemica*?. In: Z.R.W.M. von Martels (red.): *Alchemy revisited; Proceedings of the International Conference on the History of Alchemy at the University of Groningen, 17-19 April 1989*. Leiden etc., 1990, p. 171-175.

2. F. 29rb-50rb Inc.: Ene edele vrouwe ende ene vroede van den aerten heeft verstaan [...]

Proza, geïllustreerd met pentekeningen. Vertaling van Constantinus Pisanus, *Liber secretorum alchimie* (dertiende eeuw). De illustraties worden besproken in Barbara Obrist: *Les débuts de l'imagerie alchimique (XIVe-XVe siècle)*. Paris, 1982, in het bijzonder p. 67-116, afbeelding 1-8, en p. 257-261, Appendix A en in Jaques van Lennep: *Alchimie; Bijdrage tot de geschiedenis van de alchemistische kunst*. Brussel, 1984, p. 46-54. De brontekst werd uitgegeven door Barbara Obrist (ed. and transl.): Constantine of Pisa, *The book of the secrets of alchemy*. Leiden etc., 1990.